

Smiljka GEBELIĆ

ПОЈЕДИНАЧНЕ ПРЕДСТАВЕ SVETITELJA U PRIPRATI KUČEVIŠTA

Кључне речи: *Kučevište, Bogorodičina crkva, priprata, figure svetitelja prve zone, svetiteljke, freskoslikarstvo, XIV vek*

Apstrakt: *Izbor naslikanih svetitelja u priprati Bogorodičine crkve u Kučevistu, čije se slikarstvo datuje oko 1330 (naos) i 1332-1337 (narteks), sugeriše mogućnost da su freske oba odeljenja ovog hrama koncipovane istovremeno i da program donje zone narteksa sadržinski predstavlja produženi program naosa. Isključujući vladarske i vlasteoske portrete, reč je o 1 arhijereju, 2 monaha, 2 prvoapostola, 2 mučenika (jedan nesačuvani), 4 svetih vojnika (1 nesačuvani) i čak 6 svetiteljki.*

Crkva Sv. Bogorodice (danas Sv. Spasa) u selu Kučevištu kod Skoplja izdvaja se razućenom arhitekturom jednokupolnog naosa, sa đakonikonom na sprat, i trodelnom pripratom sa spratnom kapelom, među hramovima svog doba ističući se istovremeno i po ikonografskim ostvarenjima, prizorima teološke kao i onovremene istorijske, portretske sadržine. Ktitorija je višečlane porodice vlastelina i potonjeg župana Radoslava, podanika kraljeva Stefana Dečanskog (1321 – 1331) i Stefana Dušana (1331 – 1345/6, car do 1355). Podignuta je najverovatnije krajem treće a islikana tokom četvrte decenije XIV stoleća, njen naos uzima se, do 1331. a priprata između 1332. i 1337. godine.¹

¹ Mišljenja o podizanju Bogorodičinog hrama u Kučevištu formirana su na osnovu navoda iz povelje cara Dušana prizrenskim Arhanđelima iz 1348. godine o prilaganju sela Kučevišta sa Bogorodičinom crkvom i drugim posedima tom manastiru, a uz saglasnost župana Radoslava kome je prethodno Dušanov otac, Stefan Dečanski, izdao „kučevišku“ povelju, okvirno su usaglašena. Podizanje ove crkve u Kučevištu svakako pada u razdoblje vladavine kralja Stefana Dečanskog (1321 – 1331). Nema međutim razloga ovaj proces proširivati na čitavu deceniju vladavine kralja Stefana Dečanskog, jer je između podizanja naosa i dogradnje priprate - čije se slikarstvo relativno precizno datuje između 1332. – 1337. – najverovatnije pro-

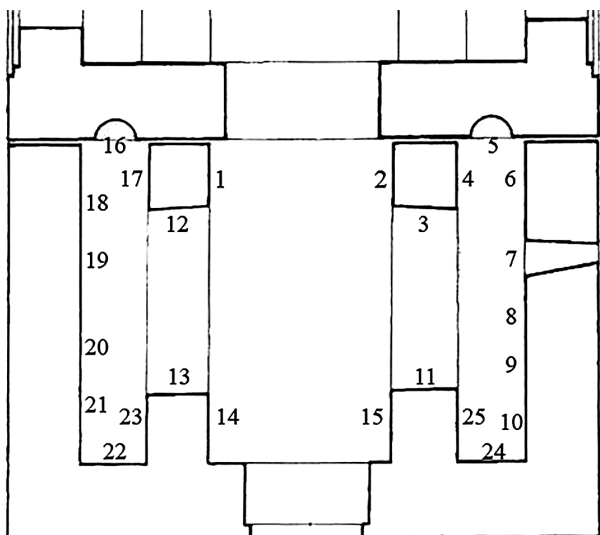
Bibliografija radova posvećenih zidnom slikarstvu Kučevišta, donekle nesrazmerno značaju i veličini ovog spomenika, nije naročito obimna i mahom je istorijskog karaktera. Pri tom, po obuhvatnosti, detaljnim analizama i važnosti postignutih rezultata, treba naročito izdvojiti nekoliko publikovanih tekstova. Hronološki gledano, to su radovi V. J. Đurića² i I. M. Đorđevića,³ među kojima je i monografska studija posvećena kučeviškom živopisu iz XIV veka i osnivačima ovog spomenika.⁴ Gotovo istovremeno publikovan je i dragoceni rad Zagorke Rasolkoske-Nikolovske, nastao nakon čišćenja fresaka ovog hrama i stvaranja tehničke dokumentacije (1981), koji donosi

tekao kratak vremenski razmak od oko dve godine, koji je dovoljan za neophodno sleganje zidova novoizgrađenog hrama. Na sasvim kratak raspon između islikavanja naosa i priprate upućivala bi, kako ćemo videti, i sadržina živopisa u ovim prostorima Iz pomenutog dokumenta cara Dušana saznaje se i za ime kučeviškog vlastelina Radoslava, tada župana, jednog od nekoliko ktitora kučeviške crkve (С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 690). Svakako isti Radoslav, uz najmanje dve druge ličnosti, pominje se i u ktitorskom natpisu na južnom ulazu kučeviškog hrama, koji govori o podizanju i islikavanju, inače bez titule a kao drugi među navedenim licima; njihova imena su Asen ili Marena, Radoslav i Vladislava - vid. napomene: 2 – 5. U naučnu literaturu Kučevište je ušlo nakon što je 1956. godine uklonjen živopis iz 1874. godine – К. Балабанов, А. Николовски, Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, Скопје 1980 (3. изд.), 31 – 34.

² В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 55 – 56, 206;

³ И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 131 – 136, passim.

⁴ Id., *Сликарство XIV века у цркви св. Спаса у селу Кучевишту*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 17 (1981) 77 – 110.

Crt. I Kučevište, Bogorodičina crkva, raspored svetitelja u priprati, prva zona:

1. Sv. Petar, 2. Sv. Pavle, 3. Sv. Teodor (Tiron), 4. Sv. Joanikije Veliki, 5. Sv. Petar Stirijski, 6. Sv. Kiril, 8 – 11. Vladarski i vlasteoski portreti, 12. Sv. Nikita, 13. Nepoznati sveti vojnik, 14. Sv. Trifun, 15. Nesačuvano, 16. Sv. Petka, 17. Sv. Marina, 18 – 21. Bogorodica sa Hristom i vlasteoski portreti, 22. Sv. Anastasija Farmakolitrija, 23. Sv. Nedelja, 24. Sv. Tekla, 25. Sv. Varvara

pregršt važnih opaski i zaključaka, mahom u literaturi prihvaćenih, a posvećen je portretima ktitora Kučevišta prikazanim u narteksu.⁵ Kučevište i njegov živopis, nažalost, pretrpeli su požar u dva navrata, jednom u srednjem veku, izgleda u XIV stoleću, a drugi put 1983. godine, kada su naročito postradali ktitorski portreti u južnom delu priprate.⁶ Kasnije su objavljeni i detaljni crteži celokupnog postojećeg živopisa Kučevišta, u naosu, priprati, spratnim kapelama i na fasadama, koji svojom preglednošću, uprkos manjih propusta, znatno olakšavaju iščitavanje slikanog programa ove crkve.⁷

Galerija pojedinačnih, stojećih figura svetitelja u prvoj zoni fresaka priprate Kučevišta (crt. I) obuhvata nekoliko ikonografskih tipova svetiteljskih predstava. Drugi pojas sadrži ciklus scena Poslednjih psalama i nizove serafima i heruvima i on, odmah na-

Sl. 1. Sv. Petar

pomenimo, nije neposredan predmet našeg sadašnjeg interesovanja. Sagledavanje programa priprate – isključivši takođe i laičke, odnosno vladarske i vlasteoske portrete – započinjemo u središnjem delu istočnog dela narteksa, krećući se potom prema istočnoj, zapadnoj i severnoj strani. Kako smo već pomenuli, freske u priprati Kučevišta, usled poržara znatno su oštećene, ostavši bez završnog bojenog sloja, te se njihov sadržaj i manji broj preostalih natpisa teško iščitava.

Kod vrata koja vode iz priprate u naos kučeviškog hrama naslikani su apostoli *Petar*, levo, i *Pavle*, desno, poluokrenuti jedan ka drugome (sl. 1, 2). Njihove predstave se pouzdano raspoznaju po izgledu, stavu i atributima kao i većim delom čitljivom natpisu kod apostola Petra (CТБІ ПЕТ. Б). Svetitelj je prikazan sa kraćom sedom i valovitom kosom kao i kratkom sedom i zaobljenom bradom razdeljenom pri dnu, a apostol Pavle ima kratku smeđu kosu, sa dubokim zaliscima na čelu, i smeđu podužu bradu. Obojica u levoj ruci drže po knjigu jevanđelja, blagosiljajući desnom. Prikazivanje dvojice prvoapostola u paru, koji su imali i zajednički dan proslavljanja (29. jun), karakteristika je slikarstva paleološkog perioda. Često su postavljani u blizini ulaza, u protektivnoj ulozi nad hramom, tako u Sv. Nikiti, Bogorodici Ljeviškoj, Dečanima⁸ ili, kao u Kučevištu, u istočnom

⁵ З. Расолкоска – Николовска, *О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту*, Зограф 16 (1985) 41 – 54, sa starijom literaturom (ead, *Ктиторски портрети во црквата Св. Богородица во Кучевиште*, Средновековната уметност на Македонија, Фрески и икони, Скопје 2004, 199 – 224).

⁶ Ђурић, *Византијске фреске*, 56; Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 102; Расолкоска – Николовска, *О ктиторским портретима*, 42, н. 6.

⁷ *Воведение на Богородица Кучевиште. Цртежи на фрески*, Б. Видоевска, М. Маркова et alii, Скопје 2008.

⁸ М. Марковић, *Свети Никита код Скопља. Задуж-*

Sl. 2. Sv. Pavle

delu priprate (Bogorodica Perivlepta u Ohridu)⁹, dok Lesново, na živopisu naosa iz oko 1343.g., ima dva prikaza dvojice prvoapostola, jedan na ulazu u oltar a drugi pored ulaza u naos.¹⁰

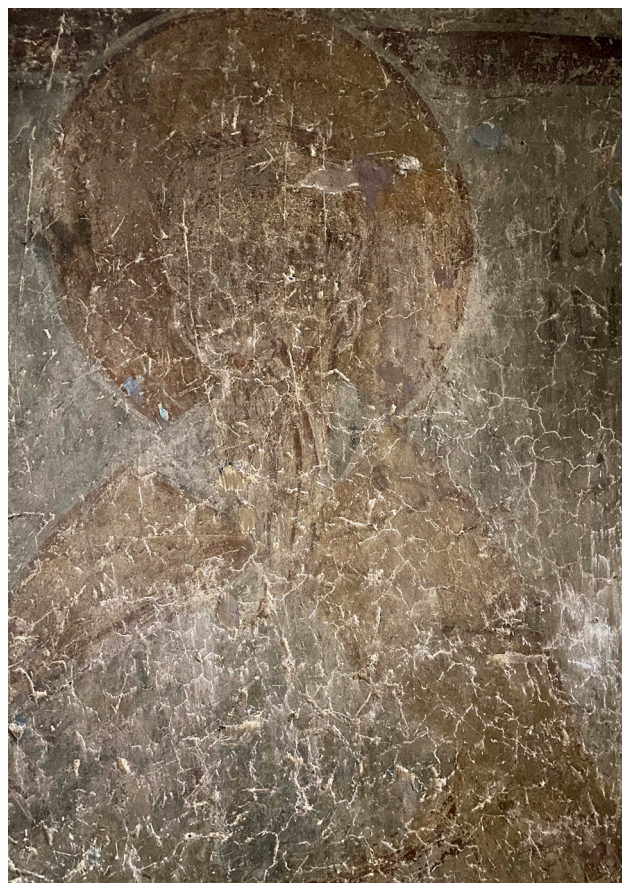
U uglu jugoistočnog pilastra, u nizu stojećih figura kučeviškog narteksa naslikane su dve predstave svetih monaha. Bočno je sv. *Joanikije* (Veliki), (СѢ ИВ.НК.), (sl. 3), svetitelj koji se u VIII veku podvizao na planini Olimpu u Maloj Aziji, zamenivši svoj vojnički poziv monaškim životom,¹¹ i, u niši južnog paraklisa, sv. *Petar iz Vitinije*, (sv. Petar Stirijski),

бина краља Милутина, Београд 2015, 188, са осталим примерина; Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 58, 127, сл. 15, 16; Б. Тодић у *Манастир Дечани*, Приштина- Београд 2005, 414, 416, сл. 336.

⁹ П. Миљковић-Пепек, *Делото на зографите Милутино и Еутихиј*, Скопје 1967, 50, sh. V; М. Марковић, *Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима*, Зограф 35 (2011) 119–143 (131).

¹⁰ С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 75–76, 133, сл. 28, 60; Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 66.

¹¹ За св. Јоаникија ур - Ђорђевић, *Сликарство XIV века*, 103, сл. 31 (sv. Petar); isti, *Зидно сликарство српске vlastele*, 136; Расолкоска – Николовска, *О ктиторским портретима*, 48.

Sl. 3 Sv. Joanikije Veliki

СѢ ИВ.НК. О ЕН ТѢ СТИРИОН („у гвозденим веригам“), преподобни otac s kraja VIII i početka IX veka, koji se tokom podvizanja istakao po iznurivanju svog tela, vršenjem neprestanog posta i nošenjem železnih verga (sl. 4).¹² Obojica su prikazana frontalno i u poodmakloj životnoj dobi. Petar, sa kratkom prosedom kosom i bradom srednje dužine, desnom rukom blagosilja držeći u drugoj ruci svijeni rotulus. Kod figure Joanikija raspoznaju se kratka seda kosa i dugačka bela brada, čiji se pramenovi pri dnu sužavaju, zatim desna ruka savijena u laktu kojom blagosilja, dok u levoj, čini se, nosi zatvorenu knjigu. Ispisivanje Petrovog epiteta na grčkom jeziku, za razliku od ostalih, staroslovenskih zapisa na freskama Kučevišta,¹³ zanimljiva je pojednost. Ona možda govori o poreklu živopiscsa ili, u svakom slučaju, o želji za iznošenjem i naglašavanjem epiteta ovog podvižnika.

Figura arhijereja u najistočnijem delu južnog zida priprate, neposredno pored portreta kralja Dušana i kraljice Jelene, označena je kao sv. Kiril (Filozof ili

¹² За св. Петра Стirijskog ур.-Ђорђевић, *Сликарство XIV века*, 103, сл. 31; Ђорђевић, *Зидно сликарство српске vlastele*, 136; Расолкоска – Николовска, *О ктиторским портретима*, 48.

¹³ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске vlastele*, 136; Расолкоска – Николовска, *О ктиторским портретима*, 48, п. 76.

Sl. 4 Sv. Patar Stirijski

Solunski), ... KHP.A. (sl. 5).¹⁴ Ovaj frontalno naslikani svetitelj, obučen je u felon sa omoformom na kome se vide dva krsta, u polupodignutim rukama drži ukrašeno jevanđelje i blagosilja. Ima izrazito visoko naglašeni čeon deo glave, sa dva bočna i seda pramena kose, što se spuštaju prema beloj i dugačkoj bradi sačinjenoj od nekoliko pramenova, okupljenih pri dnu. Da je ovde prikazan sv. Kirilo/Ćirilo (Filozof), Slovenski/Solunski/Ohridski (826/7 – 869), uveravaju nas portretske karakteristike, kao i natpis ispisani pored svetiteljeve glave. Kao što je poznato, uprkos velike popularnosti i kulturnom značaju

¹⁴ Ур. Ђорђевић, *Сликаство XIV века*, 103; исти, *Зидно сликарство*, 136; Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија од IX – XVIII век*, Скопје 1983, стр. 19, 30, црт. 2 (identifikaciju ovog svetitelja, kao Kirila Filozofa ili kao kritskog svetitelja Kirila Gortinskog.); Расолкоска – Николовска, *О ктиторским портретима*, 48, н.76.

Sl. 5 Sv. Kiril

delatnosti sv. Kirila Filozofa, broj njegovih očuvanih predstava upadljivo je mali. Između XI i XIV veka, na teritoriji Balkana, postoji tek nekoliko njegovih pouzdano identifikovanih predstava, uključujući i Kučevište (Sv. Sofija u Ohridu, Kurbinovo, Staničenje, Berende).¹⁵ U celini posmatrano, na srazmerno malobrojnem srednjovekovnom materijalu lako se uviđa da ikonografski vid Kirila Filozofa nije sasvim ujednačen i da ovaj koji nalazimo u Kučevištu najviše odgovara Kirilovom portretu iz ohridske katedrale.¹⁶

¹⁵ Za predstave sv. Kirila Slovenskog do XIV veka vid. – Грозданов, *Портрети на светителите*, 17 – 32; С. Grozdanov, L. Haderman-Misgviš, *Kurbinovo*, Skopje 1992, fig. 11, 13; М. Поповић et al., *Црква Светог Николе у Станиченљу*, Београд 2005 146 –148, 151 – 153, сл. 65 – 66 (С. Габелић); Е. Бакалова, *Стенописите на црквата при село Беренде*, София 1976, 25 –29, сл. 3 –4, 9 –11.

¹⁶ Jedina donekle različita pojedinost između predstava Kirila Filozofa u Ohridu i Kučevištu jeste izgled gornjeg

Sl. 6 Sv. Nikita

Sl. 7 Sv. Teodor (Tiron)

Mestom slikanja iskazano je da je prikazani svetitelj, u ovom slučaju sv. Kirilo, dobio počasno mesto. Svetitelj naime stoji, pomenuli smo, u najistočnijem delu južnog zida i pored slike vladara, kralja Dušana, razdvojen od njega vertikalnom bordurom. Figure arhijereja inače se retko slikaju izvan prostora oltara. U narteklima hramova predstave crkvenih prelata za paleološko slikarstvo predstavljaju retkost (Dobrun, Lesnovo, Vaganeš, Psača, Zrze), premda je vizantijska liturgijska praksa omogućava njivovo pojavljivanje u nartekusu.¹⁷

Prvoj zoni živopisa kučeviške priprate, njenom središnjem prostoru, pripadaju freske svetih mučenika – ratnika. Danas su od četiri figure svetitelja ove katorije očuvane dve. Na istočnoj strani severnog luka naslikan je Sv. *Nikita* (Gotski), СТЫ НІКІТА,

velikomučenic IV veka (sl. 6).¹⁸ Prikazan je u vojničkoj uniformi standardnog izgleda, zaogrnut plaštom. O njegovo desno rame okačen je okrugli štit, drži koplje uspravljeno u istoj ruci a levom, polusavijenom u laktu, balčak mača. Lepolikog je lica uokvirenog smeđom i širokom zaobljenom bradom srednje dužine i podužom smeđom kosom zabačenom pozadi iza desnog ramena. Njegov lik, približno od XI veka, zadobio je sličnost sa Hristovim¹⁹ i ta se ikonografska tradicija prepoznaje i ovde.

Na južnoj strani, pod poprečnim lukom, prikazan je sv. *Teodor* (Tiron?), (sl. 7) vojnik i (veliko)mučenic iz ranog doba hrišćanstva.²⁰ U desnici uzdiže mač, a njegova leva ruka je čini se počivala na nesačuvanom štitu. Oštećenog je lika i pratećeg natpisa.

delu sveteljeve glave, odnosno količina i oblik kose iznad čela; up. Грозданов, *Портрети*, 21, сл. 1.

¹⁷ Cf. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 73, passim.

¹⁸ *Ibid.*, 104; id, *Зидно сликарство*, 136.

¹⁹ Марковић, *О иконографији светих ратника*, 593, passim.

²⁰ Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 136.

Sl. 8 Nepoznati sveti ratnik

Ipak, po obliku kratke kose, čiji bujni bokor seže do iza ušiju, i brade srednje dužine koja se završava s istom širinom a u nekoliko pramenova, tu najverovatnije treba prepoznati Teodora Tirona, starijeg od dvojice homonima, čiji su kultovi udvojeni u periodu X – XII veka.²¹

Prvobitno su se na naspramnim površinama lukova, na zapadnoj strani, nalazile još dve stojeće predstave, po svoj prilici takođe svetih *ratnika*. Nasuprot Teodora (Tirona?) na luku koji razdaja središnji i severni bočni prostor priprate, danas bez živopisa, s velikom verovatnoćom može se misliti da je bio naslikan *sv. Teodor Stratilat*, njegov uobičajeni programski parnjak.

Obojica Teodora se, u monumentalnom slikarstvu prve polovine i sredine XIV veka, po pravilu slikaju u istom hramu, bilo jedan pored drugog (kao u Karanu, Lesnovu, ili Psači, na primer), bilo na naspramnim zidovima (tako u Zemenu).²²

Na zapadnoj strani severnog luka postoje neznatni ostaci glave s nimбом jedne stojeće figure *svetog ratnika*: ocrtao je vrh temena glave sa smeđom valovitom kosom, kao i jedva vidljivi, mali fragment gornjeg dela koplja, koji je svetitelj držao uspravno – po mestu slikanja se sudi – u desnoj ruci (sl. 8). Prilikom identifikacije ovde treba pretpostaviti nekog od najpoštovanijih svetih vojnika, izostavljenog iz brojne skupine svetih ratnika u naosu kučeviške crkve, možda *sv. Merkurija*.

Predstave svetih ratnika u prvoj zoni živopisa paleoloških hramova uobičajena su pojava u vizantijskom slikarstvu XIV veka,²³ a njihovo raspore-

²¹ Ibid., 136; Марковић, *О иконографији светих ратника*, 594 - 597.

²² Ibid., 142, 155, 168, 174; mogu biti okrenuti i jedan ka drugome, како је učinjeno u naosu Lesnova – Габелић, *Манастир Лесново*, 135 - 136, sl. 45 .

²³ Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 70, 88, passim; Мар-

Sl. 9 Sv. Trifun

đivanje, premda oblikovano u varijantama, uvek podrazumeva unutrašnju hijerarhiju. Ukoliko nije uslovljeno posebnim razlozima, moguće zahtevima ktitora, razmeštanje je pratilo hijerarhijski značaj kultova ovih svetitelja. O njihovoj sepulkralnoj funkciji svedoči i okolnost da su se u paleološkom razdoblju slike svetih ratnika mogle naći i neposredno uz grobnice, tako još u Sopoćanima (uz sarkofag na severnom zidu), zatim u zapadnom traveju pećkog Sv. Dimitrija (pored groba arhiepiskopa Nikodima) kao i u južnom paraklisu carigradske Hore (gde je grobnica Mihaila Tornika).²⁴ Jamčeći pokojnicima svoje posredništvo, poštovani i zbog verovanja u isceliteljska svojstva njihovih moštiju, može se u istom misliti i da su sveti vojnici bili posebni zaštitnici jednog od kučeviških ktitora vojvode Dejana, Dušanovog vojskovođe.²⁵

ковић, *О иконографији светих ратника*, 604-605, sa primerima i literaturom.

²⁴ В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991, 30, 131; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 76. О фунерарној функцији фигура светих ратника такође - D. Howel, *St. George as Intercessor*, Byzantion 39 (1970) 121-136 ; Габелић, *Манастир Лесново*, 199 – 200. Detaljno o kultu i prikazivanju svetih ratnika u srednjovekovnom slikarstvu Srbije – Марковић, *О иконографији светих ратника*, 600 – 607.

²⁵ Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 88, 89.

Sl. 10 Sv. Petka

Na zapadnoj strani priprate, severno od ulaza, naslikana je freska sv. *Trifuna* (sl. 9), maloazijskog mučenika III veka i čuvenog iscelitelja. Uprkos okolnosti da natpis nije sačuvan, ovaj svetiitelj se zasigurno prepoznaje po mladičkom uzrastu i karakteri-

stičnom atributu u rukama, cvetu ljiljana.²⁶ Glavu mu krasi venac guste smeđe kose srednje dužine, obučen

²⁶ Ђорђевић, *Сликаство XIV века*, 1 03; id., *Зидно сликарство*, 49, 136, сл. 10.

je u belu haljinu skromno ukrašenih rukva, opasanu tankim pojasom, i zaogrnut tamnijim plaštom, dok u rukama nosi krupan krinov cvet, jedan od svojih ličnih ikonografskih atributa. Trolatični sivi cvet sa stabljikom i korenom, blago iskošen ulevo, počiva na dlanu njegove leve ruke a pridržavan je prstima desne. U pitanju je simbol jednog posebnog, nikejskog čuda sv. Trifuna, rascvetavanja suvog krina, spasonosnog izdanka koji je posvedočio o čudotvornoj moći ovog svetitelja. Pojava sv. Trifuna u programu priprate Kučevišta, naspram vladarskih i vlasteoskih predstava, mogla je odgovarati programskoj ulozi kojom je ona, u pojedinim slučajevima iz nešto ranijeg i istog razdoblja, vezivana za vladarske portrete. Svojim smeštajem, naime, može se donekle prihvatiti da je ovaj svetitelj prikazan kao svojevrсни zaštitnik pripadnika vladarske dinastije, kao, na primer, u Ljubotenu,²⁷ ili Gradcu, Sopoćanima i Sv. Nikoli Bolničkom.²⁸ Sudeći po položaju Trifunove freske u jednom broju spomenika – na primer, Nerezi (iznad arkosolijuma) ili Gradac (iznad ktitorske slike i grobnice) – njegova predstava mogla je najzad nositi i naglašenu funerarnu simboliku, svakako naročito ispoljenu u programu kučevušskog narteksa, čiju unutrašnjost nadvisuje čitav pojas fresaka „posmrtnе simbolike“ sa brojnim serafimima i ciklusom Poslednjih psalama.

Južno od ulaza u pripratu Kučevišta freska nije sačuvana, čak ni u tragovima. Ukoliko pokušamo da pretpostavimo njen nekadašnji sadržaj, prevashodno na osnovu lokacije uz sam prolaz, time i velike dostupnosti pogledima, kao mogući programski parnjak sv. Trifuna, sa izraženim isceliteljskim kvalitetima, ovde je mogao biti prikazan sv. *Hristofor* (?).²⁹

²⁷ 3. Расолкоска – Николовска, *Владателски портрети во Љуботен и времето на сликањето на сиднат декорација*, Средновековната уметност на Македонија, 233, сл. 8.

²⁸ O atributima i slikanju sv. Trifuna – S. Gabelić, *O atributima i ikonografiji sv. Trifuna*, Културно наследство 28 – 29 (Скопје 2002 – 2003), 108 – 120.

²⁹ Usled rasprostranjene vere u brzu pomoć sv. Hristofora i njegovu zaštitu od iznenadnih nevolja,

Sl. 11 Sv. Marina

Grupa svetiteljki prostorno je razmeštena na dva dela. Veća podgrupa nalazi se u severnom delu priprate (4 od ukupno 6 figura), neposredno pored i naspram ktitorske kompozicije. Tu je, u istočnoj niši severnog paraklisa naslikana sv. *Petka* (sl. 10), u tamnom maforionu i sa krstom u jednoj ruci. Njena predstava je zapravo rezultat nešto kasnije slikarske intervencije i drži se da je ovde nakon požara, sredinom XIV veka, ponovljen lik ove iste svetiteljke, kao

ovaj svetiteljja je predstavljao posebno prikladnu figuru smeštanu na vidno izloženim mestima ili u neposrednoj blizini prolaza i vrata (Gornji Kozjak, Lesново, Конче), cf. 3. Расолкоска-Николовска, *Црквата Свети Георги во Горни Козјак*, Скопје 2008, 7, сл. 101; Габелић, *Манастир Lesново*, 204 – 205, T. LXII; ead., *Манастир Конче*, Београд 2008, 139 – 151, сл. 46, 59; ead., *Из иконографије живописа Богородичине цркве у Студеници (1208/ 1209): Свети Христовор, Стефан Немања* – преподобни Симеон Миротичиви, II, ур. М. Радужко, Београд – Беране 2016, 615 – 637, sa ostalom literaturom.

Sl. 12 Sv. Anastasija Farmakolitrija

i poprsje Bogorodice sa Hristom nad ulazom u naos.³⁰ Čuvena svetiteljka živela je u II veku, u Rimu. Radi ustrajnosti i ispoljavanja nepokolebive vere posečena je mačem. Slavljena je kao isceliteljka i pokroviteljka od svakodnevnih nedaća, a na bazi teoloških povezivanja njenog imena i dana Hristove smrti, petka, postala je simbolom Hristove žrtve i zaštitnica mrtvih.³¹

Na južnoj strani severnog dela priprate naslikana je sv. Marina (sl. 11), maloazijska mučenica iz vremena Dioklecijana, koja je bila kći carskog namešnika. Po njenom Žitiju, rano se odrekla svetovnog života i, nakon mučenja kojima je bila izložena, postradala je od mača. Verovalo se u narodu da je kadra da kažnjava plamenom.³² U Kučevištu je naslikana u odeći običnih žena, tunici i maforionu, kako nosi

krst sa dve horizontalne prečke a drugom rukom ukazuje nalevo tj. u pravcu figure sv. Anastasije Farmakolitrije, naslikane zapadno od velikog zidnog otvora.

I ta je svetiteljka, sv. *Anastasija Farmakoliktrija*, (sl. 12) takođe prikazana u običnim haljinama, osim što ima beli veo oko glave koji joj pokriva i ramena. Prema Žitiju, bila je plemkinja koja se kasnije odrekla porekla, razdelivši svoje bogatstvo. Ova veoma populara svetiteljka, postradala u Sirmijumu krajem III ili početkom IV veka, poznata je zbog svojih isceliteljskih sposobnosti. Verovalo se da je posebno štitila od otrova, vradžbina i sužanjstva. Kult joj je vezivan sa Vaskrsenjem i nedeljom.³³ Ona je u desnici u Kučevištu svakako držala krst.

Na zapadnom zidu priprate je sv. *Nedelja* (sl. 13), takođe iz vremena Dioklecijana. Odrasla je u kući bogatih roditelja koji su je vaspitali u hrišćanskoj veri. Stradala je u Nikomidiji. Njena predstava simbolizuje dan Hristovog vaskrsenja te je često, kao što je i ovde učinjeno, prikazana pored sv. Anastasije Farmakolitrije.³⁴ U Kučevištu ona nosi bogato dekorisanu odeću plemkinje, donju haljinu i plašt sa našivenim trakama i kružnim aplikacijama na ramenima a na glavi, preko vela, ima venac nalik na obruč. U desnoj ruci drži krst, dok je šaka njene leve ruke otvorena ka posmatraču.

U južnom bočnom odeljku priprate smeštene su dve svetiteljke. Na zapadnom zidu je figura sv. Tekle, ... ΤΕΚΛΑ. (sl. 14), rodом iz Ikonije u Maloj Aziji. Prikazana je u monaškoj odeći i sa otvorenim dlanom leve ruke, pri čemu je njena desna ruka - u kojoj drugde obično drži knjigu - oštećena. Teklin životopis vezuje ju za delatnost apostola

³³ O kultu i ikonografiji sv. Anastasije Farmakolitrije – Д. Војводић, *Култ и иконографија свете Анастасије Фармаколитрије у земљама византијског културног круга*, Зограф 21 (1990) 31 - 40 (33, 37); Гавриловић, *Црква Богородице Одигитрије*, 198.

³⁴ Уп. Ј. Радовановић, *Невесте Христове у живопису Богородице Љевшике у Призрену*, ЗЛУМС 15 (1979), 115 - 134 (127, passim); Гавриловић, *Црква Богородице Одигитрије*, 199, сл. 115. О одећи у којој је приказивана св. Неделја - S. Gabelić, *St. Kyriaki in Wallpainting of Cyprus*, Archaeologia Cypria I, Nicosia 1983, 117 - 118, Plates XXIII - XXIV (primeri sa Kipra iz razdoblja od XII do XVI veka, na kojima je ova svetiteljka slikana sa vrstom "lorosa" ukrašenog medaljonima ispunjenim personifikacijama 6 dana u nedelji).

³⁰ Уп. Ђорђевић, *Сликаство* 104, сл. 32.

³¹ Уп. А. Гавриловић, *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији*, Београд 2018, 199, сл. 116.

³² Уп. Исто, 198, сл. 58.

Pavla, čije su je propovedi preobratile u hrišćanstvo. Pretrpevši strašne muke, neko vreme živela je u gori. Slavljena je kao čuvena lekarka.³⁵

Na severnoj strani ovog prostora naslikana je sv. *Varvara* (sl. 15), u carskoj odeći i, najverovatnije, nekada sa nesačuvanim krstom u desnoj ruci, dok joj je dlan leve ruke otvoren. Na glavi ima visoku trapeziodnu krunu, ukrašenu dragim kamenjem, i sa velom ipod krune u kome je sakupljena dugačka kosa. Prema Žitiju bila je visokog roda i nije se monašila. Ona je, slično sv. Tekli, pobegla u goru, potom je bačena u tamnicu i posečena.³⁶ U XIV veku i kasnijem razdoblju, izgleda pod uticajem došljaka sa Zapada, Sasa, kao naročita zaštitnica rudara u centralnim delovima Balkana važila je i za svetiteljku kadru da odbrani od groma i vatre.³⁷

Kučeviške svetiteljke – mučenice odlikuje skromnija varijanta njihove standardne ikonografije. U saglasnosti sa njihovim biografijama, njih četiri su prikazane kao monahinje, Petka, Marina, Anastasija i Tekla, jedna, sv. *Varvara*, ima izgled carice sa krunom na glavi, a još jedna, *Nedelja*, nosi svetovnu odeću vlastelinki. Funerani karakter programa posebno je naglašen prusustvom sv. Petke u polukružnoj niši na severozapadnoj strani priprate i po drugim sadržajima živopisa u višim zonama.

Ovakav smeštaj figure sv. Petke jedan je od ranih primera izdvajanja ove svetiteljke iz skupine svetih žena, koje će dovesti i do njenog samostalnog lociranja krajem XIV ili početkom XV veka. Postvizantijsko slikarstvo doneće primere prikazivanja ove svetiteljke neposredno pored oltarske pregrade ili i čak unutar porke arhijereja (Pobužje).³⁸

Sl. 13 Sv. Nedelja

Posebno je zanimljivo da je u Kučevištu odnos broja prikazanih svetih žena-mučenica spram ostalih figura u okvirima te celine upadljivo veći. Manji hramovi istog vremena i teritorije, poput Gornjeg Kozjaka, Ljubotena ili štipskog Sv. Jovana³⁹ imaju tek po dve predstave svetiteljki, pri čemu je tendencija njihovog prikazivanja po pravilu zapadni prostor hrama. Po broju prikazanih svetiteljki Kučevište se izjednačava sa Pološkom (takođe šest: Tekla, Petka, Fotina, Marina, Nedelja i Varvara).⁴⁰

³⁵ Радовановић, *Невесте Христове*, 131 – 132.

³⁶ Исто, 117, 129 – 130.

³⁷ Vid. – S. Gabelić, *Skit Sv. Varvare na Orašcu kod Lesnova i o svetiteljima zaštitnicima rudara*, Balcanoslavica 52 (u štampi).

³⁸ Za noviju ikonografiju ove svetiteljke i pomeranju njenih portreta od zapadnih prema istočnim delovima hramova – Г. Суботић, *Охридска сликарска школа 15*

века, Београд 1980, 175, 176, passim; Исти, *Св. Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 89 - 104; 3. Расолкоска - Николовска, „Црквата Света Патка во Побуџје,“ *Средновековната уметност во Македонија*, Скопје 2004, 483 – 516. О карактеристикама одеће власте XIV века vid. – Б. Поповић, *Српска средњовековна владарска и властeosка одећа*, Београд 2020, 337 – 390.

³⁹ Расолкоска-Николовска, *Црквата Свети Георги*, 73, sl. 111 – 113; Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 146, 162.

⁴⁰ Ђорђевић, *op. cit.*, 149.

Sl. 14 Sv. Tekla

U literaturi je istaknuto da su oba hrama živopisana zaslugom žena ktitorki – Pološko je dala da se islika despotica Marija kao monahinja Marta, majka preminulog sina Jovana Dragušina, a za Kučevišće bile bi to Marena(?) i Vladilava, koje su prikazane na većim delom rekonstruisanoj ktitorskoj kompoziciji,⁴¹ Postoje, međutim, i oprečno drugačiji pokazatelji. Bogorodica Ljeviška u Prizrenu, tako, katedralna crkva Prizrenske episkopije, čiji je živopis nastao zaslugom kralja Milutina između 1309 i 1313. godine, u programu svog naosa ima poveću skupnu žena svetiteljki. Premda situirana u crkvenom središtu, to je ujedno i najbrojnija očuvana galerija svetiteljki u srpskom srednjovekovnom zidnom slikarstvu. U ovom hramu prikazano je osam svetiteljki: Teodosija, Katarina, Varvara, Irina, Nedelja, Petka, Tekla,

Anastasija Farmakolitrija.⁴² Tačno je isto tako i da nema prikaza svetiteljki u programima nekih manastirskih crkava, kao što je to među vlastelinskim zadužinama hram Bogorodice Perivlepte u Ohridu sa kraja XIII veka ili crkva Arhandela Mihaila manastiira Lesnova, zadužbina despota Jovana Olivera (naos islikan oko 1343, priprata 1349).⁴³ Među vladarskim zadužbinama takav primer donosi Sv. Nikita, iz oko 1324. godine.⁴⁴ No, zaključak ponovo nije primenljiv u svim slučajevima. U Bogorodičinoj crkvi u Pečkoj patrijašriji iz oko 1335. godine čiji je ktitor bio jedan arhiepiskop i bivši hilendarski momah, Danilo II, prikazane su četiri svetiteljke, Petka, Nedelja, Anastasija Farmakolitrija i Marina.⁴⁵ Navedeni primeri zapravo relativizuju postojanje „pravila“ po kome su svetiteljke uključivane ili isključivane u pojedinom slikanom programu jedne crkve, kako na osnovu rodne pripadnosti osnivača tako i na osnovu laičkog ili pak klerikalnog statusa ktitora. Dalje se može zapaziti da dimenzije hrama i broj prikazanih svetiteljki ne stoje ni u kakvom odnosu. Veliki hram manastira Dečana (islikan sredinom XIV veka) u svom obimnom slikanom programu ima samo dve predstave svetiteljki – mučenica sa

krstovima u rukama. To su sv. Fotina, naslikana monaškim velom na glavi i jedna svetiteljka sa nečitljivim natpisom, možda Nedelja ili Varvara, koja nosi odeću vlasatelinke, otvorenu jednobojnu krunu, zeleni veo i veoma krupne, okrugle oboce. Dve dečanske svetiteljke su smeštene na slabo vidljivim mestima, u istočnom prozoru paraklisa Sv. Dimitrija.⁴⁶ S druge

⁴² Радовановић, *Невесте Христове*, 115 -134, сл. 2-8. U početnom razdoblju XIV veka, zapaženo je da su, pod svetogorskim uticajem, slike svetih mučenica najčešće izostavljane sa zidova hramova (Protaton, Vatoped, hilendarske crkve).

⁴³ Ур. М.Марковић, *Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте*, 119 – 143; Габелић, *Манастир Лесново*, 52 – 53, 156.

⁴⁴ Марковић, *Свети Никита код Скопља*, 186 – 187.

⁴⁵ Гавриловић, *Црква Богородице Одигитрије*, 198 -200, сл. 58, 115, 116.

⁴⁶ М. Марковић, *Појединачне фигуре светитеља у наосу и параклисима*, Зидно сликарство манастира Де-

⁴¹ Ibid., 92, passim.; Расолкоска – Николовска, *О ктиторским портретима*, 50, сл. 12.

strane, u veoma malom hramu Sv. Nikole u Kalotinu (1331-1371, možda 1331-1332) predstavljen je znatan broj svetiteljki, 4 na zapadnom zidu naosa (Varvara, Marina, Petka i jedna nepoznata) i čak šest ili sedam svetiteljki kaluđerica u priprati.⁴⁷

Osnovna programska uloga figura svetiteljki u priprati Kučevišta, svojom brojnošću i smeštajem freske sv. Petke, upućuje – videli smo – na sepulkralnu namenu ovog hrama.⁴⁸ Uz neosporno verovanje srednjovekovnih ljudi u isceliteljske sposonosti svetih žena, njihova funkcija zagrobnih zaštitnica ovde je naročito naglašavana uz pomoć prisustva Petke, Nedelje i Anastasije Farmakolitrije. Na širem planu o tome istovremeno svedoči i slikarstvo priprate u gornjim zonama, gde je ilustriran ciklus Poslednjih psalama i pojas sa predstavama heruvima i serafima, kako smo već naglasili. Analogni primeri iz istog vremena, poput programa Pološkog, Rečana i Kalotina, prethodno i Ivanova, takođe pokazuju da predstave svetiteljki mogu da ukazuju na funerarnu funkciju crkvene građevine u kojoj su prikazane. I pored toga, ne treba smetnuti s uma da su u Kučevištu svetiteljke smeštene u blizini istorijskih portreta, tako da njihova pojava kao i mesto slikanja mogu biti posmatrani kao izbor i znak posebne naklonosti pojedinih pripadnica ktitorske familije.⁴⁹ Međutim, ovakav zaključak, premda moguć, ipak se u slučaju Kučevišta ne može potkrepiti odgovarajućim podacima, kao što se, istovremeno, donekle može pomišljati i da bi ovoliko prisustvo svetiteljki moglo biti prikladno za slikani

чана, Грађа и студије, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 37, 263, сл.11 (Fotina); raspored fresaka, 37, crt. VII-VIIa; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Приштина – Београд 2005, 413.

⁴⁷ G. Gerov – A. Kirin, *New Data on the Fourteenth-Century Mural Paintings in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina*, *Zograf* 23 (1993-1994), 51 – 64.

⁴⁸ O prostoru priprate u vizantijskim hramovima vid. članke objavljen u: *Dumbarton oaks papers* 52 (1998), posebno: R. E. Taft, *Women at Church in Byzantium*; A.M. Talbot, *Womens Space in Byzantine Monasteries*; Ah. E. j. Gerstel, *Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium*, *passim*.

⁴⁹ O razlilčitim zaduženjima i socijalnim ulogama žena u Vizantiji, njihovom položaju u manastirima i prikazivanju na zidovima crkava vid. pomete članke sa kolokvijuma objavljenim u *DOP* 52 (1998); takođe – *Female Founders in Byzantium and Beyond*, ed. L. Theis, M. Mullett, M. Grunbart, G. Fingarova, M. Savage, in *Wiener Jahrbuch für Kunsteschichte* 60– 61 (Vienna 2013).

Sl. 15 Sv. Varvara

dekor crkve ženskog manastira. No, i o tome, daka-ko, nemamo nikakvih saznanja.

Valja još uočiti da sve kučeviške svetiteljke spadaju u krug najpoznatijih i najčešće prikazivanih vizantijskih svetiteljki i da se otud kod izbora likova ne može prepoznati eventualna regionalna posebnost.

Slikani program fresaka Kučevišta svojim ikonografskim sadržajem ukazuje na to da su dogradnja priprate i njeno islikavanje verovatno bili planirani u vreme gradnje i živopisanja naosa, odnosno i da bi tematiku slikarstva oba odeljenja, naosa i priprate, trebalo posmatrati celovito.⁵⁰ Priprata je, dopunjujući tematiku broda crkve primila savremene istorijske likove vladara i ktitora, predstave svetiteljki, svetih vojnika (naglasimo, ne najuglednijih), prvoapostola, dvojice monaha i jednog arhijereja, naime one skupine individualnih figura koje se u paleološkom dobu po pravilu slikaju unutar naosa ili u zapadnim delovima crkvene građevine.

⁵⁰ Ур. Расолкоска – Николовска, *О ктиторским портретима*, 48.

Smiljka GABELIĆ

FIGURES OF INDIVIDUAL SAINTS IN THE NARTHEX OF KUČEVIŠTE

Summary

The church of the Virgin at Kučevište near Skopje, a foundation of the local noblemen Radoslav and his family, was decorated with frescoes ca 1330 (nave) and between 1332 and 1337 (narthex). Although damaged, the selection of saints portrayed in the narthex are valuable source for understanding the concept of the programme and, perhaps, the funerary purpose of the building.

The saints in the lower row of standing figures in the narthex are grouped by the category of saints. This article is particularly focused on female saints, who are as many as six. All belong to the most highly venerated Byzantine holy women. A comparison to the other churches of the same period show that their depictions in Kučevište are more modest variants of their usual iconographic types and that Saint

Petka/Paraskeve is set apart as the most highly venerated one by her placement in a niche. Depicted in the immediate vicinity of the portraits of the donors and below the row of seraphins and the cycle of the Last Psalms in the vault, moreover, in architectural features resembling arcosolia or a sort of elongated chapels with recesses at the aest end, the saints would have fitted into the religious-social context of the programme (read from the presence of the images of the sovereign and the lordly couple) and the sepulchral purpose of the space (indicated by the themes of the rest of the fresco programme and the architectural appearance of the space). The large number of female saints also suggests the popular acceptance of this group of saints and faith in their healing and protective powers.

